

BIDRAG TIL
LÜBECKS BOGTRYKKERHISTORIE
I DET FEMTENDE AARHUNDREDE

Af H. O. LANGE

ER er sagt om Bogtrykkerkunsten, »at den har givet alle, som kunne læse, et tredje Øje, med hvilket de kunne skue ud i det fjærne over Bjærg og Dal, et tredje Øre, hvormed de kunne lytte til Fortidens Spaadomme, Nutidens Aandestemme og Fremtidens Hvisken, og givet dem, der kunne skrive, en Mund, med hvilken de kunne raabe saavel til Andes' og Himalayas Skyregioner som til Pampas og Saharas Sletter.«¹⁾ Hvad her er sagt i stærke, triumferende Ord, anede utvivlsomt Gutenberg og hans Fæller.

Bogtrykkerkunsten kom som en Aabenbaring for det 15. Aarhundrede; dens enorme Betydning blev strax forstaaet; Kirken og Videnskaben tog den strax i sin Tjeneste, og mange ventede at kunne tjene Guld og grønne Skove ad denne nye Vej. Et af Resultaterne heraf blev, at i Løbet af 30—40 Aar led hele Kunsten og alle dens Udøvere under Overproduktion. Antallet af Bøger, der kunde finde Afsætning i Tiden, var temmelig ringe, og Konkurrencen med Eftertryk var overordentlig stor.

Fra den mellemste Rhindal, hvor Gutenberg, Fust og Schøffer virkede, bredte Bogtrykkerkunsten sig med en efter den Tids Forhold rivende Hurtighed til alle Sider. Først til de store Stæder ved Rhinen og i Øvre Tyskland, dernæst ved rejsende Tyskere til Videnskabens Hovedlande: Italien, Frankrig og Holland.

Snart var det rige Adelsmænd, snart lærde Anstalter, f. Ex. Sorbonne i Paris, og snart Kirkefyrster, der indkaldte Bogtrykkerne fra Mainz til Virksomhed paa fremmede Steder, snart var det religiøse Broderskaber som »Brødrene af det fælles Liv« og »Kogelherrerne«, der udbredte Kunsten til deres vidt omkring spredte Broderhuse.

Nordtyskland stod paa den Tid betydelig tilbage for Syd- og Vesttyskland i Kultur, og derfor er det saare forstaaeligt, at Bogtrykkerkunsten ikke bredte sig saameget mod Nordost og Øst. De skandinaviske Lande vare i literær og videnskabelig Henseende i saa høj Grad afhængige af Tyskland, at den nye

¹⁾ Falkenstein, Gesch. d. Buchdruckerkunst. Lpz. 1840. S. 1.

Kunsts Dyrkere ikke fandt deres Regning ved at udstrække deres Virksomhed til dem, saalænge endnu de ældre Kulturlande kunde føde dem og forbruge deres Pressers Produkter.

At just den gamle Hansestad Lübeck blev den By i Nordtyskland, der først blev Sædet for en af Bogtrykkerkunstens Udøvere, er ikke vanskeligt at forstaa. Selv om dens Magt og politiske Betydning havde kulmineret, førend den ved sine Bogtrykkerpresser blev et literært Centrum for de nordlige Lande, saa var den dog Nordtysklands betydeligste By i Slutningen af det femtende Aarhundrede, dens Handel beherskede Østersøen og de skandinaviske Lande; den var et Knudepunkt for hele den materielle Omsætning mellem Norden og Syden; det var da ganske naturligt, at den ogsaa blev Knudepunktet for den aandelige Omsætning, forsaavidt denne formidledes gennem Bogtrykkerkunsten.

Udgangspunktet for de følgende Undersøgelser er Lübecks Betydning for Danmarks ældste Bogtrykkerhistorie; men dette Spørgsmaal fører ind paa en grundigere Bearbejdelse af enkelte Kapitler af Lübecks Bogtrykkerhistorie, end der hidtil er leveret.

Siden Joh. Heinr. v. Seelen 1740 udgav sin Udsigt over Bogtrykkerkunstens Historie i Lübeck¹⁾, et for sin Tid fortjenstfuldt Arbejde, der dog selvfølgelig nu er ganske forældet, har ingen vovet sig til den Opgave at skrive Lübecks Bogtrykkerhistorie i det 15de Aarhundrede; mange have givet Bidrag til den, men den store Mængde vanskelige Problemer, som den frembyder, samt det uoverkommelige i at samle og overse det store Materiale, der her kommer i Betragtning, har med god Grund hidtil afskrækket selv de Mænd, der ellers havde de bedste Forudsætninger til at løse denne Opgave.

Støttet paa det udenfor Lübeck vistnok enestaaende Materiale af nordtyske, særlig Lübeckske, Inkunabler, der bevares paa det store kongelige Bibliothek, troer jeg at kunne levere væsentlige Bidrag til Løsningen af Opgaven. Selvfølgelig er der mangt og meget, der er undgaaet min Opmærksomhed; det ligger i saadanne Undersøgelers Natur. For de Bøgers Vedkommende, som jeg ikke selv har seet og undersøgt, og som jeg kun kjender gennem andres ofte saare mangelfulde Beskrivelse eller fra ældre Faksimiler, bliver mit Ræsonnement naturligvis vaklende og tvivlende.

I

Da Johan Snell, den første Bogtrykker, der arbejdede i Danmark, 1482 havde fuldendt Trykningen af *Breviarium Otthoniense*, hvorfor han synes at være indkaldt af Domkapitlet i Odense²⁾, vilde man i Glæden over ved den nye Kunst at kunne faa gode og korrekte Kirkehaandbøger i Stedet for de gamle haandskrevne ofte meget unøjagtige ikke blive staaende ved at have

¹⁾ Nachricht von dem Ursprung und Fortgang der Buchdruckerey in Lübeck. Lübeck 1740. 8vo.

²⁾ Se min Afhandling om Johan Snell, Hist. Tidsskr. 6. R. III. 1892.

ladet trykke et Breviar, man vilde ogsaa have et Missale. Trykningen af et Missale var en af de største Opgaver, som man paa den Tid kunde byde en Bogtrykker. Folioformatet, Trykningen med Sort og Rødt, de store Missal- og Kanonskrifter kunde ikke præsteres uden af de mest fremragende og bedst forsynede Mestre.

Det kan derfor ikke undre os, at Johan Snell, denne omrejsende Bogtrykker, ikke kunde magte den Opgave at trykke et Missale for Odense Stift. Han forlod Odense og var 1483 i Stockholm. Det var under disse Forhold ganske naturligt, at Biskop Rønnow i Odense for at faa Missalet trykt henvendte sig til Lübeck, der allerede i flere Aar havde været Scenen for i det mindste én særdeles fremragende Bogtrykkers Virksomhed.

Dette var Indledningen til den livlige Forbindelse, som Danmark i lang Tid derefter stod i med lübeckske Bogtrykkere. Den Mand, som paatog sig det fra Odense tilbudte Hværv, var den samme, som indførte Bogtrykkerkunsten i Lübeck, LUCAS BRANDIS.

Det er ikke uden Interesse at lægge Mærke til, hvorledes hele Familier i Bogtrykkerkunstens ældste Dage helligede sig til den. To Brødre Lichtenstein fra Köln virkede i Italien, ligesaa Brødrene Alberto og Francesco Mazalo, Günther og Johan Zainer i Sydtyskland, Brødrene Johan og Vendelin fra Speyer i Venedig osv. En saadan Familie fik den største Betydning for Bogtrykkerkunstens Forplantning og Udbredelse i Nordtyskland, nemlig Familien Brandis, af hvilken vi finde Lucas i Lübeck, Matthæus i Lübeck og senere i Ribe og Kjøbenhavn, Moritz i Magdeburg og Marcus i Leipzig. Petrus Brandis, som vi 1528 finde i Kjøbenhavn, var maaske en Søn af Matthæus Brandis¹). En Bogtrykker ved Navn Simon Brandt, der omkring Aar 1500 trykte en Del Smaabøger paa Foranstaltning af Domprovst Hans Urne i Odense²), af hvilke ingen ere bevarede, maa man maaske ogsaa henføre til samme Familie af Bogtrykkere.

Slægtskabet lader sig kun paavise for Lucas' og Matthæus' Vedkommende, der angive sig at være Brødre i Kolophonen til Breviarium Otthoniense fra 1497, som de trykte i Fællesskab; men der lader sig paavise et typografisk Slægtskab mellem flere af dem, idet deres Typer ofte vise samme Snit, og enkelte Træsnit og Initialer hos Moritz i Magdeburg synes at være trykte med de samme Stokke, som Lucas og Matthæus anvendte i Lübeck.

Den første af Navnet Brandis, som vi træffe paa, er Lucas Brandis. I den gamle Bispestad Merseburg, 3¹/₂ Mil vest for Leipzig, udkom der i 1473 en lille Bog: *Liber Augustini de Quæstionibus Orosii*³); den bestaar af 30 Blade i Kvartformat og angiver sig at være trykt »af Lucas Brandis, født i Byen Delczsch men nu boende i Staden Merseburg.« Han siger altsaa her, at han er født i den lille Flække Delitzsch (Delczsch maa være en Trykfejl), der ligger c. 4 Mil Nordost for Merseburg. Det er let forstaaeligt, at Biskoppen af Merse-

¹) Saaledes mener Hofmeister, Jahrb. d. Vereins f. mecklenb. Gesch. 54. Jahrg. S. 209.

²) Danske Magazin I. 299. Bruun, Aarsberetn. fra det st. kgl. Bibl. I. 110—111.

³) Hain, Repertor. bibliogr. No. 2077. Facsimile hos Burger, Monum. typogr. T. 78.

burg, der som den, der havde Overopsynet med Universitetet i Leipzig, interesserede sig for den nye Kunst og ønskede at gjøre den frugtbar for Kirken og Videnskaben, knyttede en ung Bogtrykker fra Nabobyen Delitzsch til sin Residens Merseburg. Hvor Lucas Brandis har uddannet sig, kan ikke siges. Merzdorf's Formodning¹⁾, at han var en Discipel af Bogtrykkeren Friessner i Leipzig, der tillige var Professor ved Universitetet, er uholdbar. Friessner kom nemlig først efter 1478 fra Nürnberg til Leipzig.

Snarere kunde Lucas Brandis' Typer, som han anvendte i sine Merseburger-Tryk, vise hen paa, at han med Hensyn til Skriftstøberkunsten har staaet i Lære hos Peter Schöffer i Mainz. Ogsaa hans Anvendelse af meget fede Kapitaler i Lübecker Horariet, som senere skal omtales, minder om Paavirkning fra Schöffer²⁾.

Endnu i samme Aar, 1473, udkom »in civitate Merszborg« en noget større Bog: *Aristotelis Lapidarius*, bestaaende af 38 Blade³⁾ i Folio med 2 Spalter paa Siden. Den er trykt med samme Typer som den ovenfor nævnte Bog af Augustin og skriver sig altsaa ogsaa fra Lucas Brandis' Presse.

Vi møde ikke flere Spor af Lucas Brandis' Virksomhed i Merseburg. Paa de første Bogtrykkeres Vis, der netop derved gjorde den unge Kunst vidt og bredt bekjendt, prøvede han sig frem paa Rejser og brød da ogsaa op fra Merseburg; vi finde ham vistnok allerede 1474 i fuld Virksomhed i Lübeck.

Naar nogle⁴⁾ have ment at kunne hævde, at Bogtrykkerkunsten allerede før Lucas Brandis skulde være udøvet i Lübeck, saa maa det fastholdes, at dette er indtil nu ganske ubevist, og efter hvad der foreligger, tilkommer det Lucas Brandis Æren at have oprettet det første Bogtrykkeri der.

Hans første *daterede* Arbejde, som nedenfor skal omtales, Rudimentum Noviciorum, der bærer Trykkeaaret 1475, er imidlertid saa kolossalt et Arbejde, at man maa antage, at han har været lang Tid om at trykke det; det vilde derfor være sandsynligt, at han allerede 1474 er kommen til Lübeck. Klemm's Formodning⁵⁾, at han samtidig trykte i Merseburg og Lübeck er aldeles greben ud af Luften.

Nedenfor skal omtales et Arbejde af ham, der, hvorvel det er udateret, synes at maatte henføres til 1474, og sandsynligvis er udført i Lübeck.

Den 5. August 1475 fuldendte han Trykningen af en stor Foliant paa 474 Blade med mange Træsnit og store Initialer. Denne latinske Bogs Titel er *Rudimentum Noviciorum*⁶⁾, og den indeholder en Slags Verdenshistorie

¹⁾ Serapeum XII, S. 333.

²⁾ Denne anvendte saadanne f. Ex. i Johannis de Turrecremata Expositio super toto Psalterio. Moguntia, 1474. Fol. (Hain No. 15698).

³⁾ Det ene af det kgl. Bibliotheks 2 Exemplarer er fortrinligt bevaret og har 40 Bl., idet Bl. 1 og Bl. 40 ere tomme. Beskrevet udførlig af Bodemann, Incunabeln der kön. öff. Bibl. zu Hannover. 1866, S. 31. No. 7. Kun 5 Exemplarer ere kjendte.

⁴⁾ Deecke, Nachrichten v. den im 15. Jahrh. zu Lübeck gedruckten niedersächs. Büchern. Lübeck. 1834. S. 1. Pauli i Zeitschrift d. Vereins f. Lübeck. Gesch. III. 1876. S. 254 ff.

⁵⁾ Beschreibender Catalog des bibliographischen Museums. Dresden. 1884. S. 420.

⁶⁾ Beskrevet af Bodemann No. 10. og af Nentwig, Die Wiegendrucke in der Stadtbibliothek zu Braunschweig. Wolfenbüttel 1891. No. 348.

fremstillet efter Verdens sex Tidsaldre. Slutningsordet (Kolophon) lyder saaledes i dansk Oversættelse: I Aaret 1475 efter Guds Søns Fødsel og Kjødspaatagelse, paa den allerhelligste Konge og Martyr Osvald's Dag, hvilken er den 5. August, under den allerhelligste Fader i Kristus og Herre Pave Sixtus IV og under den berømmelige Frederik III af det ædle østerrigske Hus, den uovervindelige og altid lykkelige romerske Kejser, er dette Udtog, delt i 6 Dele efter Verdens 6 Tidsaldre, hvilket tidligere ikke fandtes nogetsteds, og som man har kaldt *Rudimentum Noviciorum*, . . . lykkeligt trykt og fuldendt af Mester Lucas Brandis fra Schass¹⁾ i den ædle kejserlige Stad Lübeck ved Hjælp af Bogtrykkerkunsten, der ved særlig guddommelig Naade er opfundet til de troende Sjæles Frelse osv.«

Det er et typografisk Pragtværk, som Lucas Brandis her har præsteret. De tospaltede Sider præsenterer sig ypperligt paa det svære Papir.

Det er ikke ganske den samme Type, som den, han anvendte i Merseburg, der ogsaa er kommen til Anvendelse her. Det er aabenbart, at han til et saa stort Arbejde har maattet supplere sit gamle Materiel; derfor har han støbt nye Typer paa samme Keglestørrelse og nogenlunde samme Snit, saa at han har kunnet benytte den gamle og nye Skrift sammen.

Derfor finde vi anvendt 3 forskellige Former af N, 2 af M, 2 af I, 2 af P, 2 af F osv. Naar Bodemann²⁾ vil identificere hans Merseburger og hans ældste Lübecker Typer, saa er det derfor ikke ganske rigtigt.

De i dette Værk anvendte Træsnit maa siges at være virkelig gode efter Tiden. De 10 første Blade indeholde genealogiske Tabeller med Billeder udførte med Træstokke paa c. 37 Centimeters Højde og 28 Centimeters Brede. Højt mærkelige ere ogsaa de store xylograferede Kaart, hvoraf et enkelt over det hellige Land er trykt paa 2 Blade, hvert ca. 40 × 30 Cm. stort. Efter Tidens Vis anvendes de samme Træsnit som Illustrationer til forskjellig Text. Adskillige af dem ville vi finde i andre Bøger udgaaede fra hans Presse. Endnu i denne Bog finde vi ikke mindre Initialer anvendte ved Begyndelsen af de mindre Afsnit. Derimod anvendes foran hvert Afsnit smukke Initialer 77 × 85 Mm. store.

Det følgende Aar, 1476, udkom der i Lübeck uden Bogtrykkerens Navn 2 Bøger trykte med samme Typer som *Rudimentum Noviciorum*, som vi derfor ogsaa maa tilskrive Lucas Brandis' Presse. De kunne dog langtfra maale sig med hans *Rudimentum* i Udstyrelse og ere mindre Folianter, trykte med gennemgaaende Linjer; der er ingen Træsnit i dem og heller ingen Initialer, hverken støbte eller xylograferede.

Det er latinske Bøger til Kirkens og Videnskabens Brug, nemlig *Johannis Junioris Scala coeli*³⁾, en Slags theologisk Encyclopædi, alfabetisk ordnet, samt Prædikebroderen *Conrad fra Halberstad's Responsorium curiosorum*⁴⁾, en Haandbog i den menneskelige Viden, der besvarer de mest forskjelligartede Spørgsmaal saavel fra Moralens, Naturvidenskabens og det praktiske Livs Omraade

¹⁾ Lappenberg har sikkert Ret, naar han her formoder en Trykfejl for *Sachsen*. *Hamburgische Buchdr. Gesch.* p. XV. ²⁾ S. 31. ³⁾ Hain No. 9405. ⁴⁾ Hain No. 8347.

saasom: Hvorfor Kvinder sjældent, men Oldinge ofte beruse sig? Om Søvn fremkalder Tørst? Hvorfor Tvætning i koldt Vand bevarer mod Kulde? Hvorfor der ikke er flere Ulve end Faar? osv.

Wente in der groten stad dar sitten de
groten hilghen dar god fuluen hest to
richtende alle schlechte de ok sitten bouē
alle de sammelinghe des hantstarken
ihesu hpyrūme so biddet alle van gode
de iw begeringe to deme vrede der ho
gē stat to iherusalem dar alle ouerulo
dige vroude is/here alle de dy leff heb
ben here lat vns werden dinen vrede
in dimer leue dat dime hogē hilgē ouer
vleten in vns in ereme vnwandelba
ren vrede **O** du hemmelsche iherusalē
ik hebbe io van di mynen vrede beden
vnde dorch myner brodere willē vnde
to behoue mimer negestē **D**orch de sā
melinge mimer negestē vnser herē go
des so hebbe ik gesocht din gud o hem
melsche iherusalem din ewige licht vñ
trost vñ din ewighe benedigmge

O It is de. c. vñ. xxij. salme/de ghe
maket is vme der drofmissē wil
len de de koming antiochus illustriē dē
ioden dede/also du vindest in dē beydē

Side af det plattyske Psalterium trykt af LUCAS BRANDIS.

Det er interessant, at i *Scala coeli* ere Bladene nummererede, hvilket vi her træffe første Gang i Bøger trykte af Lucas Brandis.

Det vil nu være nødvendigt, for at faa et videre Overblik over Lucas Brandis' øvrige Virksomhed under hans første Aar i Lübeck, at undersøge, hvorvidt der skulde findes Bøger, der, selv om de hverken bære nogen An-

givelse af Trykker eller Trykkested, dog maa siges at være trykte med Lucas Brandis' Typer, som vi kjende dem fra de hidtil omtalte Bøger. Og saadanne findes.

Der bevares paa det kgl. Bibliothek en ogsaa andetsteds fra bekjendt plat-tysk Udgave af Davids Psalmer. Denne overordentlig sjældne Bog kjendes kun i meget faa Exemplarer, hvoraf flere som f. Ex. vort ere defekte. Den fremdroges først af Seelen¹⁾, og han saa strax, at Bogen var trykt med Typer, der i høj Grad mindede om Lucas Brandis'; den dobbelte Ørn, Lübecks Vaaben, ledte ogsaa naturlig hans Tanke hen paa Lübeck som Trykkestedet. Det af ham benyttede Exemplar blev 1733 kjøbt paa en Bogauktion i Lüneburg til den engelske Bogelsker Sir John Sloane, med hvis Bibliothek det er kommet til British Museum. Et andet Exemplar er beskrevet i Fortegnelsen over den hamburgske Præst B. N. Krohn's Bibliothek²⁾, der solgtes 1793. Sandsynligvis er det dette Exemplar, som Dibdin beskriver fra Lord Spencers Bibliothek³⁾, skjønt han identificerer det med det Exemplar, som Seelen har omtalt. Endelig findes et Exemplar i det kgl. Bibliothek i Haag⁴⁾ og to i Lübeck⁵⁾.

Da der hidtil har hersket en temmelig stor Forvirring med Hensyn til denne Bog, og ingen af Beskrivelserne er tilforladelig, meddeles her følgende Beskrivelse paa Grundlag af det kgl. Bibliotheks defekte Exemplar og Deeckes og Dibdins Opgivelser.

Bl. 1 tomt.

Bl. 2—9 Fortale.

Bl. 2^r [G]Regorius scrift secundo mora-|lium in deme. ij. capittel de|hilge scrift wert geseth vor|vnse gheystlike oghen *etc.*

Bl. 9^v næstsidsste Linje: in der *andacht* dat du wyllest dy dar ok |na richten vnde luth also

Bl. 10^r (Bl. 1 af det egentlige Psalterium): [B]Eatus vir qui non|Salich is de do-|ghentsome de ne| *etc.*

Bl. 227^v (218) ender Psalmernes Bog. Derefter følger en Række Lovsange: de 3 Mænds i den gloende Ovn, Zacharias', Jomfru Marias, Simeons, og kirkelige Hymner: Te deum, Gloria osv.

Bl. 235^v (226) L. 12 følger en ny Overskrift:

DIT SINT. DE. TIDE. VAN |DEME. HILGEN. GEISTE. |

Dette Afsnit ender Bl. 241^r (232) L. 3: *Benedicamus* Benediet si god God si ||

L. 4: Hyr na volgen de tiden |*van der hilgen dreualdicheit* |

Bl. 244^v (235) sidste Linie: De tiden *van vnser leuen vrouwen*

¹⁾ De Codice rarissimo Psalterii in Saxoniae inferioris Linguam translati et Glossis aucti Commentatio hist.-exegetica. Lubecae (1734). 4°. — Ogsaa i *Meditationes exegeticae*. P. III. S. 1—29, 68—91.

²⁾ B. N. Krohn, *Catalogus Bibliothecae praestantissimorum Librorum Selectum completentis*. Hamburgi 1793. S. 33, No. 193.

³⁾ *Bibliotheca Spenceriana*. Vol. 1. London 1814. S. 129—132.

⁴⁾ Holtrop, *Catalogus Librorum Sæc. XV. impress. Hagae-Comitis*. 1856. S. 480, No. 859.

⁵⁾ Deecke, *Nachrichten v. den im 15. Jahrh. zu Lübeck gedruckten niedersächs. Büchern*. Lübeck. 1834. 4°. S. 3. — Deecke giver den bedste Beskrivelse af Bogen.

Bl. 248^v (239) Linie 8: Hyr na volgen de tyden van | vnser leuen vrouwen meddeliden |

Bl. 249^v (240) næstsidste Linie: der ewigen salicheit to ewigen tyden |
A M E N ||

Bl. 250 (241) tomt.

Bl. 251^r (242): HIR HEVET AN DE VILGE 1).

Fra Bl. 258^v (249) findes en Række Bønner ved forskellige Anledninger.

Bogen ender Bl. 264^r (255) næstsidste Linie:

bist in dineme gotliken wesende dat ge | nomet is der zelen ewige leuent Amen |

264 Blade. 4°. 23 gennemgaaende Linier paa Siden. Uden Signatur og Custoder. Paa Bladene 13 til 32 (4 til 23 i det egentlige Psalterium) findes trykte Bladtal (iii-j-xxiii) midt over Siden tilhøjre, ellers ingen saadanne i Bogen. Uden Trykkested, Trykkernavn og Aar. Smaa tilmalede Initialer.

Typerne ere de samme som de i Lucas Brandis' Merseburgertryk anvendte, kun ere enkelte Bogstaver fornyede, saaledes har han støbt et gothisk M i Stedet for det gamle latinske, der ikke passede ind i den iøvrigt gothiske Skrift. Skriften er renere end den i Rudimentum Noviciorum anvendte; endnu havde Bogtrykkeren ikke forøget sin Sats med Typer af et andet Snit, som han gjorde, da han skulde i Lag med den kolossale Opgave at trykke Rudimentum Noviciorum. Dette synes at pege paa, at Psalteriet er trykt, før han tog fat paa den ny Opgave, altsaa før Aaret 1475, efter Deeckes Opfattelse skulde det endog være trykt saa tidligt som i 1473.

Naar derfor Dibdin sætter Psalteriet til c. 1494, saa har det intet paa sig, og man kan med god Grund opføre det som Lucas Brandis' Presses første Frembringelse i Lübeck. Merseburg er udelukket som Trykkested ved de Initialer med Lübecks Vaaben, som nu skulle omtales.

Medens de smaa Initialer alle ere tilmalede med Haanden, findes der to større xylograferede Initialer: G Bl. 2^r og B Bl. 10^r, begge med Dobbeltørnen, Lübecks Vaaben, indtrykt paa lignende Maade som det nedenfor afbildede Initial viser.²⁾ Desværre ere disse og de andre Blade med xylograferede Ornamenter udrevne af vort Exemplar paa et nær, saa en nærmere Beskrivelse af Ornamenterne kan ikke gives her. Det eneste bevarede af de prydede Blade er det, hvor den 68. Psalme begynder. Her sees et xylograferet S udført over et Dragemotiv, det er 42×43 Mm. stort, tilvenstre og forneden findes Bladornamenter. Ialt har der været 7 saaledes prydede Blade.

Et Vidnesbyrd om Trykkestedet give foruden Typerne og Initialerne med Lübecks Vaaben ogsaa de originale samtidige Bind paa Exemplaret i British Museum og paa Lord Spencers Exemplar, paa hvilke den lübeckske Ørn er anvendt som Dekoration.

Klemm har for første Gang beskrevet en Udgave af *Johannes de Turrecremata's Expositio super toto Psalterio. U. St. o. A. Fol.* Hans Formodning, at

¹⁾ Trykfejl for *Vigilie*? ²⁾ Naar Deecke mener, at Vaabnet er indmalet, saa strider det mod Dibdins Paastand, at det er xylograferet, og hvad mere er, mod Virkeligheden.

Initial fra Josephus.

denne Bog er trykt før Rudimentum Noviciorum er vistnok ganske ubegrundet¹⁾. Turrecremata's Værk nød en overordentlig Anseelse i Datiden, og 1474 trykte Peter Schöffler det i Mainz. Om Lucas Brandis eftertrykte denne Udgave, kan jeg ikke afgjøre, da jeg ikke har seet Lübecker-Udgvaven. Den synes i alt Fald nærmest at maatte sammenstilles med Scala coeli og Responsorium curiosorum, da den er trykt med gennemgaaende Linier og har 32 Linier paa Siden; Scala coeli og Responsorium curiosorum have 31 Linier paa Siden.

Endvidere er der forlængst fremdraget en Udgave af den latinske Oversættelse af den græske Forfatter *Josephus'* Værker, der er trykt med Typerne fra Rudimentum Noviciorum.²⁾ Det kgl. Bibliothek har et overordentligt smukt og vel bevaret Exemplar af denne Udgave, der ligger til Grund for efterfølgende Bemærkninger.

Den stemmer i Udstyrelse overens med Rudimentum Noviciorum. Tospaltede Sider af akkurat samme Brede som i hin (186 Mm.), men der er en Linie mere paa Siden i Josephus og denne er ikke illustreret, som det er Tilfældet med Rudimentum, medens der dog er anvendt en langt større Rigdom af Initialer og Ornamenten. Paa to Steder: paa første Blad af »de jødiske Antikviteter« og paa første Blad »den jødiske Krig« findes prægtige xylograferede Bordurer, det sidste Blad gjengives her i halv Størrelse, det her forekommende Initial Q er ogsaa anvendt i Rudimentum Noviciorum. Interessante ere ogsaa nogle Initialer I, af hvilke Dibdin har afbildet et Stykke af det ene og det andet afbildes her. Foran hver af Bøgerne i de to Skrifter af Josephus, som her ere trykte, er der højst interessante Initialer; foran 9. Bog er der intet, og foran 8. Bog staaer der Plads aaben, men Initialet (et D) er aldrig indtrykt, formodentlig fordi et saadant, der kun skulde bruges dette ene Sted, ikke var skaaret. Initialerne forestille følgende Bogstaver: A, C, G, H, I, M, N, P, Q, S, T, og have en Størrelse af 85×76 Mm. For at bringe Variation ind i dem, har Bogtrykkeren benyttet følgende Fremgangsmaade: Indeni det ornamenterede Bogstav har han trykt et lille, ganske fint udført Træsnit, til dette Brug havde han 3 forskellige Stokke, hvoraf de 2 ere gjengivne hos Dibdin³⁾, og det tredje sees anvendt i det omstaaende formindsket gjengivne Q; han

¹⁾ p. 419 Nr. 881. Se ogsaa Nentwig Nr. 244. ²⁾ Panzer IV, Nr. 674. Først tilskrevet Lucas Brandis af Santander, Dict. bibliogr. III, 53—54. Udførligt beskrevet af Dibdin, Bibl. Spencer. II, 103—108. ³⁾ S. 108.

kunde altsaa variere det samme Initial ved at udfylde det med forskellige Træsnit. Mærkeligt nok findes der 2 Initialer (et P og et T) uden noget ind-

trykt Træsnit. Hvorledes den tekniske Fremgangsmaade her var, om Billedet er trykt i to Gange, eller trykt paa en Gang med en Klods, sammensat af to Stykker, hvoraf den ene anbragtes i den anden, kan jeg ikke afgjøre. Karakteristisk er det ogsaa, at de nærmest efter et stort Initial følgende Ord ere satte i en lodret Linie med Versaler.

Af andre xylograferede Initialer finde vi et N, 64×59 Mm., stort, med Lübecks Vaaben, den flakte Ørn, indtrykt; endvidere et D (42×42 Mm.) med en Fremstilling af David spillende paa Harpe men skaaret paa én Stok.

**Explicit plogus . Incipunt capitula
libri primi .**

primū
Empe iudeis in se
dissidētibus
antiochus
epiphanel
iudeā sibi
subingauit .ii.
Quod marthias cum
filiis suis

antiocho restiterit .iii.
Quod antiochus ierosolimā uenerit
& in arce p̄sidia cōstituerit .iiii.
Quod trifon ionatā dolo occidit .v.
Quod simone in cōuiuio occiso , iohā

Initial fra Josephus.

Endelig findes der ved de fleste Kapitlers Begyndelse smaa xylograferede Initialer, 21—23 Mm. høje; undertiden ere de glemte eller udeladte af en eller anden Grund, og Pladsen til dem staar aaben.

Endnu en Prydelse udmærker denne Bog, og det er Sideoverskrifter, udførte i Træsnit, paa venstre Side Ordet *Liber* (Bog) og paa højre Side det tilsvarende Tal. Indtil midt i 11. Bog af »de jødiske Antikviteter« har Bogtrykkeren brugt en Træstok til Ordet *Liber*; saa ophører Sideoverskrifterne indtil lidt ind i 16. Bog. Herfra indtil »den jødiske Krig« benyttes saa en anden Stok; af og til trykkes Tallene i Sideoverskriften til højre med Typer af Textskriften.

Det Spørgsmaal rejser sig nu: naar er dette Pragtværk udgaaet fra Lucas Brandis' Presse? Adskilligt tyder paa, at det er trykt efter Rudimentum Noviciorum, saaledes Anvendelsen af smaa Initialer ved Kapitlernes Begyndelsesord, hvilke han ikke synes at have ejet 1475, da han trykte Rudimentum.

Dibdin mener at kunne sige, at Josephus ikke er trykt før 1480; herimod maa der indvendes, at der slet intet Spor er af, at Luc. Brandis efter 1480 har anvendt disse Typer; omkring 1480 var han netop beskæftiget med at skabe en Række nye Typesnit, som vi senere skulle dvæle ved. Jeg vilde derfor snarest henføre Josephus til Aarene 1477—78.

Endnu maa omtales et Brudstykke af et latinsk Skrift trykt med Rudimentum-Typen. Det er 6 Blade, som ere udtagne af gamle Bind, der i det 15. Aarhundrede ere indbundne i Lübeck for Klosteret Bordesholm. Desværre er det ikke lykkedes mig endnu at paavise Forfatteren og den Bogs Titel, som dette Brudstykke repræsenterer. Det synes nærmest at være en Bearbejdelse af Lidelseshistorien til liturgisk Brug med Henvisninger til Bibelen i

Sideoverskrifter fra Josephus.

Marginen og en Række Bønner. Den har været delt i Artikler »Articuli«, hvoraf Artikel 3—7 og 38—46 helt eller delvis ere bevarede. Der findes 32 gennemgaaende Linier paa en fuld Side, ingen Custoder, Signaturer og Bladtal, ingen Initialer, hverken indtrykte eller tilmalede. Bogen maa efter sin Udstyrelse nærmest sammenstilles med Scala coeli og Responsorium curiosorum og derfor henføres til Tiden omkring Aar 1476. En Facsimile i fuld Størrelse af en af Siderne gives omstaaende.

Medens alle de her beskrevne Bøger paa en nær ere latinske Værker, for hvilke der kun var Afsætning blandt de lærde og Geistligheden, skal der endnu til Slutning fremhæves en Bog, der ved Siden af den plattyske Oversættelse af Psalmerne vidner om, at Lucas Brandis ogsaa trykte Bøger til Brug og Nytte for de bredere Lag i Samfundet.

Med Rudimentum-Typen er nemlig ogsaa trykt et stort plattysk gudeligt Skrift: *Spiegel der mynschliken Behaltmisse*, hvoraf der hidtil ikke er givet en overskuelig Beskrivelse. Der kjendes kun Exemplaret i det kgl. Bibliothek, hvorefter Nyerup beskrev Bogen¹⁾; da hans Beskrivelse imidlertid er lidt uoverskuelig, hidsættes følgende:

Bl. 1^r Lucifers val. — ◀ Lucifer sprack Ick vp stige in den hemmel vn̄ | werde glick deme ouersten. Ysaye an deme. xiiij. Vnd | Apocalipsis an deme. xij. | Dat erste capittel. || [*Træsnit til venstre*] [I]N godes Namen | Amen Hyr heuet | sick an eyn spegel | der mynschliken | behaltmisse In dē | etc.

Bl. 460^r L. 13: hilligen geest(!) is ewichliken .gebenediet Amen || Deo gratias. ||

460 Bl. Fol. 32 gennemgaaende Linier paa Siden. Uden Signatur, Custoder eller Bladtal. Uden Trykkested, Trykkernavn og Aar. Typerne fra Rudimen-

¹⁾ Spicilegium bibliographicum. 1782—83. S. 147—160.

tum Noviciorum. Initialerne ere tilmalede. Med 140 temmelig raat udførte Træsnit.

Det foreliggende Exemplar er aabenbart ikke komplet; foran findes indbundet en haandskreven Fortale og Indholdsfortegnelse, som synes at være afskrevet efter et andet Exemplar allerede før 1500, fordi det foreliggende var defekt. Bogen er et gudeligt Skrift for Lægfolk, der handler om Menneskets Fald og Gjenopreisning og meddeler store Stykker af Bibelhistorien samt af de i Kirken brugte Evangelier og Epistler; det var overordentlig populært og er fra 1470 af udgivet i mange Udgaver paa Høitysk.¹⁾

Nærværende Udgave er den ældste plattyske og er sikkert udkommen før Aar 1478, i hvilket Aar Træsnittene for en Del ere anvendte i den da udgivne Boek van der Kintheit Jesu, som senere skal omtales.

Hermed have vi afsluttet Udsigten over Lucas Brandis' ældste Virksomhed indtil c. 1478. Det er en særdeles betydelig Produktion, som vi staa overfor, en Produktion, der sætter ham i Rang med Bogtrykkerkunstens bedste Navne i det 15. Aarhundrede. Naar vi i det følgende Afsnit blive Vidne til hans Dekadence, saa staa vi overfor en af de Gaader, der ikke kunne løses efter 400 Aars Forløb, men hvortil Løsningen sandsynligvis var let for de fleste af hans samtidige i Lübeck.

II

Det var længe almindelig antaget af Bibliografer, at Lucas Brandis sammen med en anden Bogtrykker, Bartholomæus Gothan, i Aaret 1480 i Lübeck trykte et Missale for Stiftet Magdeburg. Denne prægtige Foliant paa 298 Blade er udførligst beskrevet af L. Götze²⁾, som ogsaa fastholder denne Opfattelse. Ved nærmere at undersøge de latinske Vers i Bogens Slutning, der berette om dens Tilblivelse og Ophavsmænd, kommer man imidlertid til et andet Resultat, hvilket allerede Klemming³⁾ har seet. Af disse fremgaar det nemlig, at det er Bartholomæus Gothan, »Mester i Bogtrykkerkunsten«, der har udført Arbejdet »til den højestes Pris, den almægtiges Ære og Gejstlighedens og Almenhedens Bekvommelighed«, at det var paa Domkapitlets Forlangende, at »den nys nævnte Mester trykte 500 Missaler«, samt at »den i Kunsten berømmelige Lucas Brandis hjalp ham, fra hvis Hænder Typernes Flod nedflød«. Dette vil ganske simpelt sige, at *Lucas Brandis støbte Typerne*. Der er intet i Versene, der antyder Lübeck som Trykkested; efter Klemmings Meddelelse (anf. St.) nævner Gothan i Slutningsordet til et af ham 1481 trykt Psalterium Magdeburg som sit Opholdssted, saa det er mest sandsynligt at antage, at han var en Discipel af Lucas Brandis, der fik det Materiel fra ham, hvormed han i 1480 nedsatte sig i Magdeburg.

¹⁾ Smlgn. Hain Nr. 14933 ff. ²⁾ Aeltere Gesch. der Buchdruckerkunst in Magdeburg. I. 1872 S. 7—12. ³⁾ Sveriges äldre liturgiska Literatur. 1879. Fol. S. 3—4, Anm. og Sveriges Bibliografi 1481—1600. S. 13, Anm.

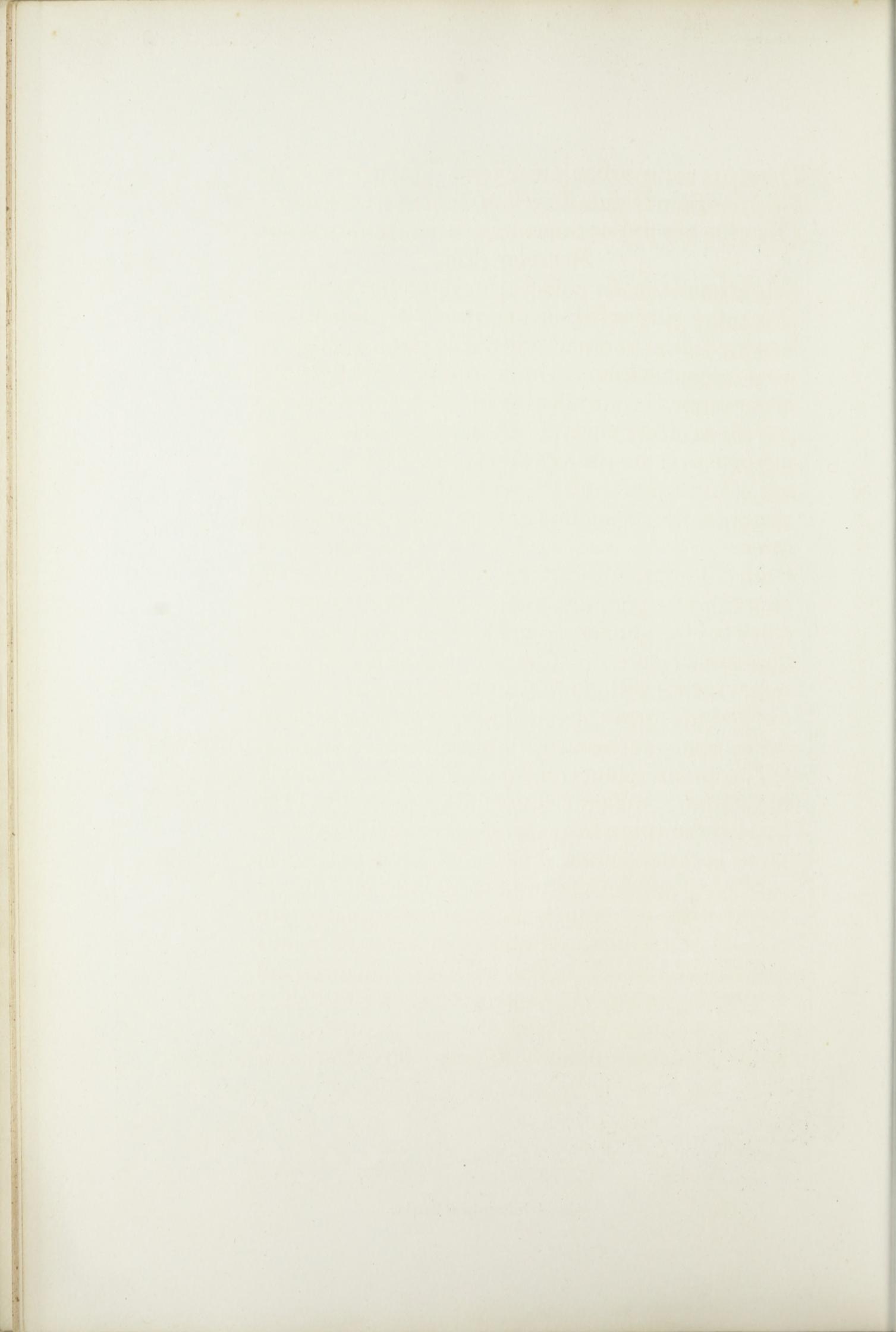
Flauij iosephi in tertio libro de iuda
ico bello prologus incipit

S
O
N
T
A
O
B
E
L
L
O

quod cū populo romano gessere iudei
om̄i maximū q̄ nostra etas vidit. q̄q̄
auditu. papim⁹. ciuitates cum ciuita
tib⁹. gentesue om̄isse cū genib⁹. qui
dam nō qd̄ rebus interfuert. s; vana
& incongrua narrantiū sermones au
ribus colligentes oratorum more per
scribunt. qui vero presto fuerunt aut
romanoꝝ obsequio: aut odio iudeoꝝ
cōtra fidem rerum falsa cōfirmāt.
scriptis aut̄ eoz̄ partim accusatio: p
tim laudaco concinet. nusquam vero
exacta fides reperitur historie. idcirco
statuī que retro barbaris antea mi
pama lingua digesta: greca nūc hīs
qui romano imperio regūt̄ exponere.
ego iosephus mathie filius hebre
us genere. sacerdos ex ierosolimis. q̄
et inicio cū romanis bello conflixi. po
stea gestis quia necessitas exegit in
terfui. Nam cū hic vt dixi motus gra
uissim⁹ exortus. romanoꝝ quidē po
pulum domestic⁹ morib⁹ habebat. iu
ceorū aut̄ qui etate validi & ingenio
turbulenti erāt. manu simul ac pecu
nia vigentes. adeo temporibus mis
lenter abusi sunt. vt promptu multis
magnitudine hos possidearum spes
illos amittendaz̄ parciū orientis mes
tus muaderet. Quoniam iudei q̄dem
cunctos eiam qui trās eufratē essent

gentiles suos secum rebellaturos esse
crediderant. romanos aut̄ & finitimi
galat̄ irritabant. nec manus celica
quiescebat. dissensionūq; plena erāt
omnia post neronem. Et multos qui
dem reges temp⁹ adhorabatur: luci
aut̄ cupidine pars militaris mutacio
nem presenciū desiderabat. Itaq; indi
gnū esse duxi erratē in tāis reb⁹ dis
simulare veritatem. & parthos q̄dem
ac babilomos arabūq; remotissimos
& vltra eufraten gen̄s nostre incolas
itemq; ad iabenos mea diligencia ve
re cognoscere vnde cepisset bellū. quā
tis cladib⁹ cōstitūsser. quoue mō desiss;
Grecoꝝ vero & romanoꝝ aliquos q̄
miliam secuti nō essent figmētis siue
adulacoib⁹ captos ista nescire: atq;
hystoris audent eos inscribere: Qui
preter hoc vt michi quidem videt̄ qd̄
nichil sanum referunt. etiā de pposito
decidunt: Nam dū romanos magnos
volūt ostendere: iudeoꝝ res extenuāt
& in humilitatem deiūt. Non aut̄ in
telligo quo nam pacto magni esse vi
deātur qui parua supauerim. & neq;
lōgī tempis eos pūdet quo bellū tra
ctum: neq; multitudinis romanoꝝ
quā in ea militia labor exercuit. neq;
ducum magnitudinis: quorū pfecto
gloria minuitur. si cum multū pro iero
solimis desudauerim. reb⁹ per eos ge
stis aliq̄ derogetur. Nec tamē ego cō
tencōe romanas res extollentiū gen
tiles meos amplificare decreui: sed fa
cta q̄dem vtroumq; sine vllō menda
cio prosequar: dicta vero de factis re
ponam: dolor atq; affectioni mee in de
flendis patrie cladibus indulgēs: Nā
quod domesticis dissensionib⁹ euersa:
& in templū sacrosanctū inuitas ro
manoꝝ manus atq; ignem iudeoꝝ
tyrām traxere: testis q̄ eam uastauit
ipse cesar titus p̄ omne bellum misera
tus q̄dez populū qd̄ a sedicioſis custo
diretur: sepe aut̄ cōsulto differri pass⁹
cūrat̄ excidiū procura to obſidiōis
spaco: dū mō belli pemiteret auctores

Sens tua comprobauit te regem. Ideo precipio te
fm principum statuta flagellari. dem in cruce leuari
Oro. Da dne ihu ne timeamus cu iniuste iudicamur.

Articulus. lxiij.

Crucis baiulacio. scz post qd xpc exiuit fuit purpura.
& indutus ppis vestibus. vt eo meli9 ab omnib9 no-
sceretur. scilicet vt omnes sibi discrederent. qui i eu pri-
us ei credentes honorem impendebant. & vt scadalisa-
rentur omnes i eo in tali obprobrio. qui tamen multa
pri9 ab eo uiderit miracula. Et tunc imposuerunt ei cru-
cem. quam nemo pre uerenda portare uoluit. Et me-
rito. Nam in figura. ysaac portauit ligna ad ignem. sic
xpc crucem feruentissima caritate. que p ignem signifi-
catur

Art. xliiij.

Cum cruce eductio. scilicet cum duobus nequa. Et
cum deficeret portando crucem. compellitur symon ci-
rene9 de libia gentilis. & fert post eum. significans ge-
tiles conuertendos. Oracio. Da ihesu criste. vt se-
quar cruenta uestigia tua. uoluntarie portans crucem
abstinencie. quam alijs portandam predico & doctri-
no. vt abnegem memetipsum. non carnem animalis. *Mat. vi*
sed propriam uoluntatem mactando vt non mihi. *h. ij. cor. v*
tibi uiuam: & tollam crucem meam. scilicet per absti. *ij. cor. xi*
nenciam corpus affligendo. & per compassionem pro-
ximo peccanti dimittendo uel necessitatem patienti suc-
currendo. *ephe. liij* semota omni angaria. vt cruci tecu affigar.
nec ab inani gla. ppter hanc crucis delacione constrin-
gar. no vt angariatus symon. qui tuam cruce detulit.
qua tntecu n ascendit. Tunc seqbatur eum turba multa
gaudens p morte eius impetrata. in complacencia su-
moru pontificum. Seqbant & mulieres plāgetes Qui
b ille. Filie iherlm nolite fle sup me. h super filios vros. *Luxxiij.*

Medens vi altsaa maa fastslaa, at Lucas Brandis kun som Skriftstøber og ikke som Bogtrykker har havt Del i Missale Magdeburgense 1480, kunne vi dog paavise et Missale, som han har trykt, og det endog for Danmark. Om denne Bog har der hidtil kun foreligget en saare uklar Efterretning fra Hamsfort, der har meddelt 7 latinske Vers, der skulde findes bagi den, hvoraf det fremgaar, at Biskop Karl Rønnow 1483 lod trykke Bogen i Lübeck; af selve Bogen har der ikke været kjendt et eneste Exemplar i de sidste 200 Aar, hvorfor ogsaa Bruun i sin Beskrivelse over de danske Palæotyper¹⁾ har været i Forlegenhed med, hvorledes Hamsforts Meddelelse burde tydes. At Sagen nu staaer anderledes, skyldes nærmest den Omstændighed, at det kgl. Bibliothek i 1891 fra Rigsarkivet modtog en Samling Blade af gamle Pergamenthaandskrifter og Pergamenttryk, blandt hvilke fandtes to sammenhængende Blade, hvoraf det ene bar de Vers, som Hamsfort har meddelt. Disse Blade høre til et Missale for Odense Stift. Ved nærmere at undersøge Samlingen af Fragmenter af Pergamenttryk fra Rigsarkivet samt Bibliothekets egen Samling af saadanne, er det lykkedes at finde ialt 5 hele Blade og 3 mindre Fragmenter, der altsaa for Tiden repræsenterer det første Missale trykt for et dansk Stift. Disse Blade have været benyttede som Omslag om Regnskaber og Inventarielister fra Slutningen af det 16. og Begyndelsen af det 17. Aarhundrede.

At beregne det fuldstændige Værks Størrelse paa Grundlag af de foreliggende Blade lader sig ikke gjøre. Der findes 1 Blad og 3 Fragmenter af Missalets første Halvdel *de tempore* 3: Evangelierne og Epistlerne til Søn- og Helligdagene. Af den anden Del, *de sanctis* 3: Helgendelen, er bevaret to sammenhængende Blade, om ikke de alleryderste, saa dog af de yderste i et stort Læg paa c. 12 Blade, indeholdende Liturgien for Birginus (3. Decbr.) Barbara (4. Decbr.) Nicholas (6. Decbr.) Octava Andree (7. Decbr.) Conceptio beate Marie (8. Decbr.) Anna (9. Decbr.) samt for Ansharius (4. Febr.) Agatha (5. Febr.) Dorothea (6. Febr.) Helena Regina (7. Febr.) Apollonia (9. Febr.) Scolastica (10. Febr.) og Valentinus (14. Febr.) Endelig findes det sidste Blad i Missalet med de 7 latinske Vers og det dermed sammenhængende, indeholdende Sequentser 3: Hymner til forskellige Helgene og ved forskellige Kirkefester.

Der er 35 Linier paa Siden. Siderne ere trykte i 2 Spalter. Initialerne ere tilmalede. Bogen har været smukt trykt med sort og rødt. Der findes hverken Signatur, Bladtælling eller Custoder, i saa Henseende stemmer dette Missale godt overens med Missale Magdeburgense.

Der er anvendt to Slags Typer, en større Missaltype og en mindre; i Messens Kanon, Liturgien for Altertjenesten ved Nadverens Uddeling, har der vel som i andre Missaler været anvendt en tredje, særlig stor Skrift, men intet af dette Afsnit er bevaret.

De to Slags Missaltyper stemme nøje overens med de i det magdeburgske Missale anvendte, saa man vilde ubetinget være tilbøjelig til at henregne det

¹⁾ Aarsberetn. og Meddel. fra det st. kgl. Bibl. I. S. 14—17.

til den samme Presses Frembringelser, hvis ikke 3 Vaaben, indfattede i en dobbelt Ramme, pegede i en anden Retning. Af disse tre er det længst tilvenstre Dobbeltørnen, Byen Lübecks Vaaben, det mellemste med Bispestaven Biskoppen i Odense Karl Rønnows, og det yderst til højre maa man antage at være Bogtrykkerens. I Virkeligheden er dette Tilfældet. Naar man dermed sammenligner Vaabnene paa sidste Blad af Breviarium Otthoniense, der tryktes 1497 i Lübeck af Lucas Brandis med Bistand af hans Broder Matthæus, saa finde vi det samme Vaabenskjold i Forening med Lübecks Vaaben. Dobbeltørnen er endog trykt med samme Træstok i begge Bøgerne. Der er derfor ingen Tvivl om, at Lucas Brandis er Mester for Odense-Missalet fra 1483.

De latinske Vers

M cd semel I ter et x iunctis tribus annis
 Constabit danis exopt qui sunt in humanis
 Rex iohan electus fulget dyademate tectus
 Sic bona cristina micat. hec lege lingua latina
 In torculari sum nisus pressus amari
 Me facit armari lubricana sed vrbsque parari
 Ottoniense modo presule sub karolo

er det ikke muligt at give en ordret Oversættelse af, dets Bogtrykkerlatin er om muligt endnu værre end det værste Klosterlatin fra den Tid, og Trangen til at finde poetiske Udtryk har kun ført til Uforstaaelighed. Meningen er imidlertid denne: I Aaret 1483 (udtrykt ved: 1400, 1×50, 3×10 med Tillæg af 3 Aar), medens Kong Hans og Dronning Christine sidde paa Tronen . . . , er jeg trykt paa en Presse, Byen Lübeck har udført mig, men Byen Odense har beredt mig under Biskop Karl.

Den Omstændighed, at vi finde Lucas Brandis anvende de samme to Slags Missaltyper i 1483, som Barth. Gothan anvendte 1480 i Magdeburg, er der intet paafaldende i, naar det erindres, at Gothan selv angiver, at Lucas Brandis støbte Typerne til ham. Det forholder sig ikke saaledes, at Gothan har solgt sine Typer til Brandis, thi han trykte med dem efter at have bosat sig i Lübeck to Missaler efter Bestilling fra Sverrig, nemlig Missalet for Strengnäs Stift 1487 og Missalet fra Åbo Stift 1488. Det er let forstaaeligt, at Lucas Brandis, der sandsynligvis har ladet denne Skrift skære og selv har ejet Matricerne, har støbt Typer ikke alene til sit eget Brug, men ogsaa til Forhandling; vi skulle senere komme til nærmere at dvæle ved hans Virksomhed som Skriftstøber paa et andet Punkt.

Aaret 1483 er et Datum, der først nu indføres i, hvad man ved om Lucas Brandis' Virksomhed. Det var ganske naturligt, at man fra Odense henvendte sig til ham for at faa Missalet trykt; thi der var selvfølgelig gaaet et stort Ry af de virkelig storartede Frembringelser af hans Presse, og Arbejdet viser, at han endnu har staaet paa Højden af sin Kunst og formaaede at levere et pragtfuldt Arbejde paa et Omraade, hvor han endnu ikke havde forsøgt sig, nemlig i Missaltryk.

Og dog er der meget, der tyder paa, at det begyndte at gaa ned ad Bakke med hans Forretning. Konkurrencen i Lübeck begyndte snart at blive tryk-

kende. I Aaret 1484 købte Bartholomæus Gothan sig et Hus i Lübeck og hans Presse begyndte strax at udfolde en stor Virksomhed, 1485 finde vi Lucas Brandis' Broder Matthæus i fuld Virksomhed i Lübeck, og han maa endogsaa have overstraalet Broderen i den Grad, at Domkapitlet i Lübeck 1486 lader ham trykke et Missale, skjønt Lucas tre Aar før havde vist, hvad han i saa Henseende kunde præstere. Endelig bosatte Steffan Arndes sig 1488 i Lübeck og trykte en Mængde betydelige Bøger.

Fra de følgende Aar er intet Vidnesbyrd bevaret om Lucas Brandis' Virksomhed før 1492, da han udsendte en lille Bog i Oktavformat, en Opbyggelsesbog paa Latin: *Jordani de Quedlinburg Meditationes de vita et passione Christi*.

**In primo sabbato aduēt⁹
dñi ad vā Tñ. Bñd cū cete**

**Matres Sciētēs qz ho
ra est iam nos de sopno sar-
gere nunc emi propior est nrā
sal⁹ q̄ cū credidim⁹ nos præ**

Initial af Brev. Otthoniense. 1497.

faa vi et bestemt Indtryk af ved hans eget Slutningsord i Bogen: »Trykt af Lucas Brandis i det rige Lübeck med Hjælp fra hans Broder Matthæus«. Selve dette Udtryk er ikke ganske klart. Har Lucas Brandis besørget Trykningen, medens Matthæus har leveret Materiel? Eller tilhørte Typer og Initialer Lucas, medens Broderen var behjælpelig ved Trykningen? Det er paafaldende, at de i Bogen anvendte xylograferede Initialer senere ere benyttede af Matthæus Brandis. Poul Ræff købte i Kjøbenhavn Matthæus Brandis' Materiel, og i det af ham trykte *Evangelium Nicodemi*. 1514 finde vi f. Ex. Initialet F fra Breviarium Otthoniense 1497: Bl. aa; utvivlsomt trykt med samme Træstok, selv om den har været mere slidt, Initialet D i Breviaret Bl. D;⁹ finde vi anvendt af Matthæus Brandis i hans plattyske Saxo²⁾. Hvad Typerne angaaer, da er det den samme Type, som Matthæus anvendte i Ribe 1504 ved Trykningen af Biskop Knuds latinske Fortolkning af jydsk Lov, og som vi senere finde i Poul Ræff's Besiddelse, om end

¹⁾ Aarsberetn. og Meddel. fra det st. kgl. Bibl. I. S. 73 ff. ²⁾ Benyttet som Initial til denne Afhandling.

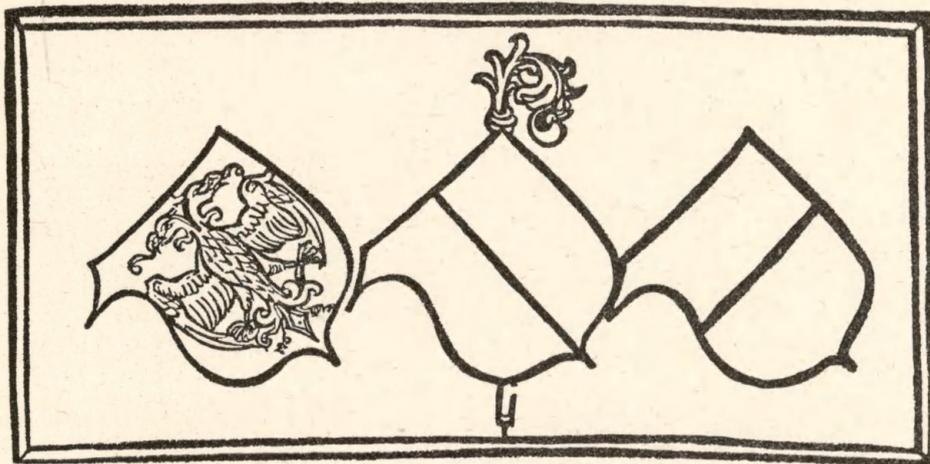
Jordani de Quedlinburg Meditationes de vita et passione Christi. Denne Bog har jeg desværre ikke seet.

Vi høre nu intet om Lucas Brandis førend 1497, da han trykte et Breviar for Odense Stift, en ny Udgave af det, som i 1482 havde bragt Johan Snell til Odense. Domkapitlet i Odense holdt fast ved Lucas Brandis, skjønt han, som det synes, forlængst var bleven overfløjet af andre. Denne Bog, der er udførlig beskrevet af Bruun¹⁾, gjør ikke Indtryk af at være udgaaet fra den Presse, der har frembragt Værker som Rudimentum Noviciorum og Josephus. Papiret er daarlige, og Trykket er urent, Typerne ere slidte. I hvilken Grad Lucas Brandis har været paa Knæerne, og hvor vanskeligt det var for ham at udføre dette Arbejde,

Florē ergo genuisti atq; fructus p
tulisti gabriel dū fuisti paranīpho
credula maria. **J**oseph iustus vir
expauit ista dū cōsiderauit sciens
q; nō irrigauit florescentē vīrgulā
mariam. **B**ene tamē cōseruauit ar
chanū ne diuulgauit spōlā s; mag
nificauit honorās vt dominā mā
riam. **C**eli quōdā roauerūt nubes
ex quo cōcreuerūt concreteq; stilla
uerūt virginis ī sīcula maria. **R**es
miranda res nouella nā pcedit sol
de stella regē dū parit puella thori
viri nescia maria. **E**rgo clemēs et

benigna cūctorumq; laude digna
tuo nato nos cōsigna pia p suffra
gia maria. **U**t carnali qua grana
mur cōpede sic absoluamur vt solu
ti transferamur ad celi palacia ma
Gaudē ma **Alia de dñā** ria
ria tēplū summe maiestatis
Gaudē maria speculuz vīrginita
tis. **G**audē maria lex testamenti
gracie. **G**audē maria lux ornāmē
ti glorie. **G**audē maria vera spes
veri gaudii. **G**audiū nobis sit dul
cis vultis filii. **S**alua nos ⁊ serua
in seculū seculi. **A**men

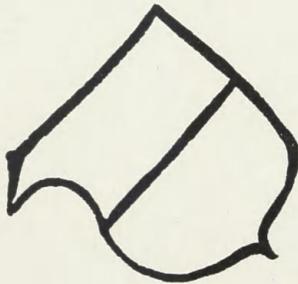
Ma cō semel l ter ⁊ x iūctis tribus ānis
Lōstabit danis expōst qui sunt in humanis
Regē iohān electus fulget dyademate tectus
Sic bona cristina micat. hec lege lingua latina
In tōrnulari sum nīsus pressus amari
Me fecit armari lubicana sed vrbōq; parari
Ottoniense modo presule sub karolo

fessore non pontifices
 Notandum quod omelie do-
 minicales supflue tam ante
 aduentum dñi q̄ ante septua-
 gesimam non sunt omitten-
 desed in vlcimis ebdomadis
 ante aduentum et septuage-
 simam anticipentur in fertis
 comode vocantibus cū suis
 caplis añ et collectis ad v-
 trasq; vespervas matutinas
 et horas diurnales Sine pa-
 ter noster et ferialibꝫ precibꝫ
 sed cum septē suffragijs ge-
 neralibus.

Canonicas bñ dic. solius. le-
 mas. deus audit.
 Altera facta regit. solaris.
 chaos obstat. et vngit.
 Et superos iungit cristos. fi-
 nem benedicit.

Post festum trini regum.
 lege fimit in abdon.

Doemata que docuit sale-
 mon nou inchoat abdon.

Sed preclara dies solis que
 proxima post est.

Ebdomadas quatuor sale-
 men lege iob cane binas

Per tres tobiam iudith he-
 ster sibi iunctam

Bis binas adape totidē vi-
 di dñm se.

More othinēſ cathedre qui
 psallere tentāt

Canonicas horas doemata
 nostra legant

Soluere quaq; die debita
 vota potes

Per lucā brandis opulen-
 ta lubeck impressus

Recnon matheo suo fratri
 administrante

Anno dñi. Mcccxcvii.

forøget med enkelte Ligaturer og med de til dansk Sats særlig nødvendige Typer; det er maaske sandsynligst, at eftersom Matthæus endnu 1502 trykte med en anden Type, har han mellem Aarene 1502 og 1504 erhvervet sin Broders Efterladenskab. Paa denne Maade kan han ogsaa have faaet de omtalte Træstokke til Initialer, hvis vi tør antage, at hans plattyske Saxo er trykt efter 1502. Mærkværdig nok anvendtes Initialer af det samme Snit 1491 og 1492 i Magdeburg af Moritz Brandis¹⁾; de ere maaske fra ham vandrede til Lübeck til Slægtingen Lucas' Bogtrykkeri.

Vi kjende endnu kun en Bog udgaaet fra Lucas Brandis' Presse, nemlig *Petrus Ravennas, Lectura super Decretali inter alia sub titulo de immunitate ecclesie situato. 1499.*²⁾

Bl. 1^r 3 Linier trykte med Missaltyper: Repeticio. c. Inter alia de emu. eccle. | edita a clarissimo iurisutriusque doc- | tore Equiteque domino petro rauennate |

Bl. 1^v tomt.

Bl. 2^r Sp. 1: Repeticio. c. Inter alia de emu. ec. edita | a clarissimo iuris- | utriusque doctore Equi- | teque domino Petro Rauennate Rectore vni | uersitatis studij Gripeswoldensis | [E]go Petrus Rauen | nas Italus ab illu | strissimo ac gloriosissi | mo principe Bug | slao Pameranie du | ce con- | ductus fui ad | etc.

Bl. 48^v Sp. 1 Linie 48: esse verissimum in multis locis italie et eti | am germanie luce clarius demonstraui |

Bl. 48^v Sp. 2. tom.

Bl. 49^r Sp. 1: Hec sunt carmina que ego | Petrus Rauennas coram | Sere- | nissimo Maximiliano | Romanorum rege / noctur | no tempore recitauit etc.

Bl. 49^v Sp. 1: Ista etiam allegatio | nes post carmina recita | ui coram prefato Sere | nissimo rege |

Bl. 50^r Sp. 2 i Slutningen: Finit lectura eximij vtiusque iu- | ris doctoris domini Petri de Rauenna | actu ordinarij iuris imperialis alme | vniuersitatis Gripeswaldensis. sub il | lustris principe Bugslao pomeranio | rum et Stet- | tinensis. duce dignissimo / su | per Decretali inter alia sub titulo de | immu- | nitate ecclesie situato Impressa | Lubeck / per magistrum Lucam brandis | eiusdem vrbis ciuem et inquilinum feliciter | Anno domini Millesimoquadrin- | gente | simononagesimonono. |

Bl. 50^v Sp. 1: Hec carmina recitauit in ciuitate | Lubicensi coram Reue- | rendissimo domino | Theoderico legum doctore clarissimo | et antistite dignis- | simo | Et omnibus doctoribus et nobilioribus viris ipsi | us ciuitatis in vna lectione per me | publice habita. |

Bl. 50^v Sp. 2. Linie 46: Ut simul eternum gaudia tanta ferant

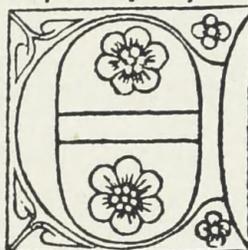
50 Blade i Folio. Trykt i to Spalter. 50 Linier paa Siden. Signatur a ij til h iiij, uden Bladtal og Kustoder.

Den i denne ganske smukt trykte Bog anvendte lille gotiske Skrift er

¹⁾ se: Götze, Aelt. Gesch. d. Buchdruckerh. in Magdeburg. I. S. 96, 103 og Taf. 5. ²⁾ Hain Nr. 13699, han giver ingen Beskrivelse af den,

ikke anvendt i andre af Lucas Brandis' Bøger, og jeg har ikke heller kunnet paavise den hos andre Bogtrykkere. Han synes ikke længere at have ejet

**Repeticio. c. Inter alia de emu. et edita
a clarissimo iuris utriusq; doctore Equi-
reg; dño Petro Ravennate Rectore uni-
uersitatis studij Greifswoldens;**

Hgo Petrus Rauen-
nas Italus ab illu-
strissimo ac gl'osissi-
mo principe Hug-
slao Pameranie du-
ce cōductus fuit ad
hanc suam almam
uniuersitatē vt vtq;
q; ius ordinarie legerem cum primū pa-
due iura canōrica legerē ordinarie hic so-
lus inter principes potuit me ab italia
reuocare sua maxima caritate. sua sū-
ma liberalitate et clemētia sua almi sa-

Af Petrus Ravennas, Lectura super Decretali. 1499.

Endnu fra samme Aar, 1499, findes en Notits om Lucas Brandis i en af Lübecks Retsprotokoller under Datoen Corporis Christi. Det hedder der:

**Itas etiam allegatio-
nes post carmina recita-
ui coram prefato Seren-
issimo rege**

Imperator habet plenitudines potestatis
et sic priuilegia concedere pot ante susce-
ptam coronā/bar. in extrauaganti ad re-
primendas in verbo reges/glo. in de. ro-
mani d iureiu. Notat doctores in l. bene-
agenone. C. de quadrigen. p̄scrip. Jo. an.
in ti. de rescripti presentatioe. S. si. in v.
item quia obrentus est Pau. de castro in
con. cvij. quod incipit donatio predicta
bal. in ti. de pace cōstantie in v. hoc qd
nos vbi dixit seruari cōmuniter q; impe-
rator concedat priuilegia ante susceptioz
corone/ab. in c. nihil in ix. colū. et in c.
venerabiles in fi. d. elec. glo. in c. legim⁹
gcij. dis. In c. indēnitatib⁹ in vbo autem

Af Petrus Ravennas, Lectura super Decretali. 1499.

sin gamle, store Missalskrift fra Odensemissalet 1483, thi Missalskriften paa Titelbladet stemmer ikke med den, Keglehøjden er større. Af xylograferede Initialer anvendes kun de to her afbillede og et meget tarveligt O Bl. 50^v paa 14 Mm.'s Højde.

Forfatteren Petrus Ravennas, Italiener af Fødsel, var Professor i Jura og Rector ved Universitetet i Greifswalde. Som det sees af den ovenfor aftrykte Bemærkning fra Bl. 50^v holdt han ogsaa offentlige Forelæsninger i Lübeck. Det var derfor ganske naturligt, at han henvendte sig til en lübecksk Bogtrykker for at faa sit Værk trykt.

Mester Lucas Brand, en Bogtrykker, har for denne Bog aabenbart bekendt for sig og sine Arvinger, at han er Jørgen Rycholff eller hans Arvinger pligtig og skyldig af tilkommende Løn 5 rhinske Gylden i efternævnte Terminer, nemlig efter de 4 næstkommende Ugers Forløb to rhinske Gylden og de andre 3 rhinske Gylden til følgende Mikkelsdag, at betale godvilligt uden længere Tøven. Vidner ere Herman Buck og Herman von Mynden, bosiddende Borgere i Lübeck.¹⁾

Heraf fremgaar det, at Lucas Brandis i sin Tjeneste har havt en Jørgen Richolff, som synes at

¹⁾ Pauli, Zeitschr. d. Vereins f. Lübeck. Gesch. III. 1876. S. 269.

have forladt ham paa Grund af resterende Løn. Richolff har sandsynligvis strax nedsat sig som Lucas Brandis' Konkurrent, thi der kjendes en Bog trykt af ham i Lübeck Aar 1500, han døde omkring 1518, da vi finde hans Enke som Indehaver af Trykkeriet; hans Søn var den i Hamborgs Bogtrykkerhistorie bekjendte Jürgen Richolff, der af Gustav Vasa indkaldtes til Sverrig 1540 for at trykke den første fuldstændige svenske Bibel.

Lucas Brandis synes efter dette at have være stærkt paa Retur; vi høre ikke mere om ham, og det er sandsynligt efter det, som ovenfor er antydet, at han er død mellem 1502 og 1504; thi i Løbet af disse Aar er hans Materiel gaaet over i Broderens Matthæus' Eje og tjente denne under hans Virksomhed i Danmark.

I et senere Afsnit ville vi forsøge at paavise, hvorvidt Lucas Brandis omkring 1480 muligvis har trykt en Række Bøger, der intet Vidnesbyrd bærer om deres Ophavsmand, og som derfor have været Gjenstand for de forskjelligste Opfattelser indtil denne Dag. Derved faa vi tillige Lejlighed til at berøre hans ovenfor berørte Virksomhed som Skriftstøber.

